

Dr. sc. Ivan Balta, uzvanredni profesor
Filozofski fakultet Osijek

PRAVNOPOVIJESNI HRVATSKO-MAĐARSKI ODNOSI OD DUALIZMA DO PROPASTI MONARHIJE, S POSEBNIM OSVRTOM PO PITANJIMA OBRAZOVANJA

UDK: 373.3 (497.5) (091)

Primljeno: 01. 09. 2006.

Pregledni rad

Dualizam stvoren austro-ugarskom nagodbom 1867. razdijelio je hrvatski korpus, tadašnje Kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, koji je doveo hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. u neravnotežan položaj Hrvate u odnosu na većinske narode Monarhije, a koji se često manifestirao putem školskog sustava i obrazovanja.

U razvoju škola u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća, posebno bijahu važni školski zakoni iz 1874. i 1888. te njihove dopune i izmjene, na temelju kojih su osnovane, organizirane i djelovale škole. Međutim, isti hrvatski zakoni, kao i važeći ugarski (ili austrijski) školski zakoni, legalizirali su i poticali osnivanje škola narodnosti, što je često izazivalo političke tenzije. Naprimjer, mađarske julijanske škole mogle su u Hrvatskoj osnivati i organizirati javne škole, seoske i salaške škole (npr. mađarske julijanske škole), tvorničke škole (npr. škole mađarske državne željeznice), konfesionalne škole (npr. mađarske reformatorske škole), što je otvorilo širok prostor djelovanja mađarske Julijanske akcije, ali i sličnih njemačkih i talijanskih, pa i srpskih akcija u Hrvatskoj.

Ključne riječi: školski sustav, obrazovanje, Hrvatska u 19. i 20. stoljeću, školski zakoni

Dualizam stvoren austro-ugarskom nagodbom 1867.¹ razdijelio je hrvatski korpus,² tadašnje Kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, a hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. isti je korpus doveden u neravnotežan položaj u odnosu na većinske narode Monarhije.³ Nagodbom je hrvatski korpus u Dalmaciji

¹ Hodimir Sirotković, *Ustavni položaj i organizacija rada sabora kraljevina Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848.-1918.)*, Rad JAZU, Razred društvenih znanosti, br. 20., Zagreb, 1981., str. 39-86.

² Jaroslav Šidak, D. Šepić, I. Karaman, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968. Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002.

Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985. i *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.

³ (uredila M. Gross), *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, SNL, Zagreb, 1981. Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835.-1918.*, Naprijed, Zagreb, 1999. i *Die Kroaten: u Die Habsburgermonarchie 1848.-1918.*, III/1., *Die Völker des Reiches*, Wien, 1980., str. 626.-733.

i Istri pripao jednoj polovici (austrijskoj), a hrvatski korpus u Hrvatskoj i Slavoniji drugoj polovici (ugarskoj). Najveći je dio pučanstva svojom egzistencijom bio vezan za agrarnu ekonomiku, gdje je agrarna i druga sirovinaska proizvodnja bila osnovom za poslovnu aktivnost trgovačkih i industrijskih poduzetnika, posebno žitaricama i u šumskoj eksploataciji.⁴ Mimo svih zakonskih odredaba i tendencija, ekonomske prilike na selu ubrzale su faktičnu diobu kućnih zadruga, što je još više otežavalo normalno funkcioniranje seljačkih gospodarstava.⁵

Pravnopolički rascjepkana hrvatska zemlja sve je više gubila ne samo gospodarsku moć već i svoj nacionalni identitet, a za banovanja Khuena zabilježeno je gospodarsko nazadovanje i sve češće iseljavanje.⁶ O uzrocima gospodarskog propadanja hrvatski list "Pozor" zabilježio je (12. studenog) 1883. u broju 209.: "Autonomija, koju nam nagodba daje u našim unutarnjim poslovima, nije nikada prema slovu nagodbe služila razvoju naroda, nego razvoju političkog načela, da sve ono mora biti dobro, što dolazi iz Pešte. Tako se moglo dogoditi, da se smatralo neprijateljima države i zajednice s Ugarskom sve one ljude, koji se založiše da hrvatski narod ostane u okviru nagodbe gospodar u vlastitoj kući i nitko nije vodio brigu, da se izvori narodnog blagostanja umnože."⁷

Čitavo vrijeme dualizma hrvatski korpus je živio na temelju pravnog modusa sklopljenom nagodbom, akoji su imali ne samo načelne prigovore. Prema zaključcima Horvata,⁸ Taylora,⁹ a koje prije apostrofirao i Südland,¹⁰ prigovori nagodbe odnosili su se na članak 1., koji je govorio samo o "državnoj zajednici", a ne o tome da su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s Ugarskom konfederirane kraljevine, koje su stupile u užu "državopravni savez". Stoga je takva nagodba svakako išla na štetu Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, te oskrnavila i tako krhki suverenitet, postavila je u podređen odnos prema Ugarskoj i Austriji, što se značajnije neće promijeniti do kraja Prvog svjetskog rata.¹¹ Uz to su srpski političari, kao npr. Srijemske županije, postavili zahtijev da Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor izjavi ravnopravnost Hrvata i Srba, što je na prijedlog Ivana Vončine sabor i zaključio 11. svibnja 1867. "Sabor Trojedne kraljevine izjavljuje svečano, da Trojedna kraljevina priznaje srbski narod, koji u njoj živi, istavjetnim i ravnopravnim s hrvatskim narodom."

⁴ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.

⁵ I. Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije /1750.-1918./*, Naprijed, Zagreb, 2000., str. 198.

⁶ Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga događaja 1903. godine u Hrvatskoj*, Historijski zbornik, XXVII.-XXVIII., Zagreb, 1974.-1975., str. 49.-72.

Agneza Szabo, *Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846.-1880.*, Historijski zbornik, XXXVIII, Zagreb, 1985., str. 31.-73.

⁷ Odakle nemiri u Hrvatskoj, *Pozor*, br. 209., Zagreb, 12. XI. 1883.

⁸ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, I. dio, Zagreb, 1936., II. dio, Zagreb, 1938.

⁹ A. J. P. Taylor, (*The Habsburg Monarchy, 1809-1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, 1948.), *Habsburška monarhija 1809.-1918.*, Znanje, Zagreb, 1990.

¹⁰ Südland, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien, 1918. (L. V. Südland -I. Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin, 1990., str. 238.-240.)

¹¹ J. Šidak, *Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790.-1827.)*, Historijski zbornik, Zagreb, 1981., str. 51-96. i *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb, 1981.

Nikša Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790.-1848.*, (*Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*), Zagreb, 1985.

Narodna je stranka u više navrata pokušala provesti reviziju nagodbe, no s pomoću neuobičajenih imenovanja virilista Narodna stranka je ostala u manjini, a revizija je bila ograničena na neke sasvim nevažne stvari dok je nagodba ostala gotovo netaknuta.

Ni ban Mažuranić nije bio zbog objektivnih okolnosti odviše odlučan te je prečesto popuštao Mađarima, čiji je politički slogani bio: "*Brat je mio, koje vjere bio*" i "*Proklet bio ko cieć vjere, na svojega reži brata*", nadalje pravoslavcima je dao "*zakonito*" ime "*grkoistočni*", izdao novi školski zakon te se bavio pitanjem sjedinjenja Dalmacije i Vojne Krajine.

Ban Dragutin Khuen-Héderváry je od (1. prosinca) 1883. do (27. lipnja) 1903., trebao je osigurati temelje za odlučniji nastup mađarske ekspanzije prema Hrvatskoj, započet u doba banovanja Mažuranića, a koji nije htio provoditi ban Pejačević.¹²

Khuen je u Hrvatskoj vladao pomoću "*zobi i biča*",¹³ kako se njegov način vladavine nazivao u Ugarskoj, uglavnom vladajući podmićivanjem i nasiljem, osobito na izborima. Često su izbori u Hrvatskoj završavali krvoprolićima, jer je Khuen pomoću oružnika pokušavao sprječavati dolazak izbornika na birališta,¹⁴ a kako bi opstao na vlasti, sukobljavajući se s hrvatskom oporbom, priklanjao se srpskim strankama te je u Saboru izjavio (19. listopada) 1895., da je srbska zastava u Hrvatskoj jednakopravna hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj zastavi i da će je štiti tako dugo, dok je on ban. Ćirilica je uvedena i postala obvezatna u školama, a jezik se od tada nije više nazivao hrvatskim, nego hrvatsko-srpskim ili srpsko-hrvatskim.¹⁵ Predsjednik Sabora Vaso Đurđević je u Saboru održao (11. prosinca) 1902. govor u kojem se potužio kako Srbi nisu dovoljno ravnopravni, obrazlagajući zahtjev kako su Srbi u Hrvatskoj "*državotvorni element*".¹⁶

S druge su strane mađarski politički ideolozi od austro-ugarske nagodbe, zagovarali državno i nacionalno jedinstveno Ugarske i radili na ostvarenju te zamisli, a njihova misao o ugarskoj državi zasnivala se na tri temelja: 1. na mađarskom nacionalizmu, 2. na postojanju domoljubnih društvenih slojeva koji bijahu i zbog prirodnih rasnih osobina zadojeni imperijalizmom i 3. na geopolitičkoj oblikovanosti Ugarske, koja je potpomala i favorizirala centralizaciju, a što je zapravo bila mađarizacija Hrvatske, a koja se provodila posebnom političkom i kulturnom Julijanskom akcijom u zemljama izvan Ugarske.¹⁷

¹² Ivan Balta, *Mađarske škole u hrvatsko-slavonskim županijama u sustavu julijanske akcije krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, Život i škola, br. 6., Osijek, 2001., str. 30.-45.

¹³ R. W. Seton Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913., str. 115.

¹⁴ M. Gross, *Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe*, Historijski zbornik, XXXVIII., Zagreb 1985.

M. Gross, *Političke stranke u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, primjer pseudostavnosti*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 18., Zagreb, 1985., str. 285.-290.

¹⁵ Südländ, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien, 1918. (L. V. Südländ - I. Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin, 1990., str. 248.

¹⁶ *Agramer Tagblatt*, br. 285., Zagreb, 12. XII. 1902.

¹⁷ M. Čop, *Odnarođivanje naše djece u riječkim školama nametanjem talijanskog i mađarskog nastavnog jezika u razdoblju mađarske uprave od 1868. do 1918. godine*, Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci, br. 5., Rijeka, 1983., str. 41-49.

Nije mađarska Julijanska akcija bila niti prva, a niti jedinstvena originalna akcija, jer su u Monarhiji postojale slične akcije drugih naroda, kao talijanska i njemačka.¹⁸ Ipak sve je akcije, a to se u raksi činilo, najlakše bilo provoditi školama i obrazovnom politikom.

Tzv. *Schulverein-i* su bili sredstva za realizaciju velikonjemačkih zamisli u zemljama srednje i jugoistočne Europe, organiziran (9. travnja) 1891. kao *Opći njemački savez (Allgemeiner Deutscher Verband)* koje je postavilo za cilj “*snažnu njemačku interesnu politiku*” i “*njegu njemačkih nacionalnih nastojanja*” u svim zemljama gdje njemački etnički element postoji, s krajnjim ciljem ujedinjenja njemačkog naroda u svijetu,¹⁹ što su dakako bila imperijalistička nastojanja stvaranja velike njemačke imperije u srednjoj Europi u okviru *Verbanda*.²⁰

I Mađari su u Ugarskoj osjećali opasnost Schulvereina, naročito kada je 1880. u Beču osnovan *Verband*, a od 1906. kada je osnovana politička stranka Nijemaca u Ugarskoj (*Ungarländische Volkspartei*). Još izrazitija nastojanja bijahu od vremena kada je u Beču stvorena specijalna njemačka organizacija sa ciljem da održi i odgoji u njemačkom duhu njemačke etničke grupe u jugoistočnoj Europi (*Verein zur Erhaltung des Deutschtums*). U istoj atmosferi imperijalističke agresivnosti činili su na istočnoj obali Jadrana Talijani, a od nagodbenog sustava Monarhije pojačan je i mađarski imperijalizam, baziran u nastojanju učvršćivanja mađarske premoći nad nemađarskim narodima i njihovoj asimilaciji,²¹ posebno u Slavoniji te u Bosni i Hercegovini.

Pál Petri je naglasio, da “*1937. godine govoriti o mađarskom imperijalizmu jest anahronizam, ali na početku 20. stoljeća bila je to za mnoge ostvarljiva mogućnost, te baš zato nisu samo oduševljeni rodoljubi sanjali u svojim tihim sobicama o mađarskoj naciji od 30 milijuna ljudi i o mađarskoj imperiji koja bi se proširila i na Balkan, nego čak i ozbiljni državnici*”.²²

Vodeća misao Lajosa Kossutha, vođe mađarske politike od 1848./9., išla je za tim da se ukine u Hrvatskoj i Slavoniji postojeća povijesno-politička autonomija, da se hrvatske zemlje državopravno i upravno-pravno izjednače s ostalim zemljama svete Stjepanove krune, da se s vremenom pomadare i da se osnuje nacionalno jedinstvena mađarska država, dakako u drugim hrvatskim zemljama, tj. u Dalmaciji to isto je trebala činiti Austrija. Kossuthova misao, koja je išla za ukidanjem hrvatske autonomije, stopila se s drugom misli gospodarsko-političke

¹⁸ Josip Gujaš, “*Nacionalna obrana*” Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. stoljeća u okviru “*Slavonske akcije*”, Historijski zbornik, br. XXIII.-XXIV., Zagreb, 1970.-1971., str. 46.-95.

¹⁹ Gyula Tokody, *Őssznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép európai tervei (1890.-1918.) (Opći ili svenjemački savez i njegovi planovi u Srednjoj Evropi 1890.-1918.)*, Budapest 1959., str. 13.-14.

²⁰ Gyula Tokody, *Őssznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép európai tervei (1890.-1918.) (Opći ili svenjemački savez i njegovi planovi u Srednjoj Evropi 1890.-1918.)*, Budapest 1959., str. 14.

²¹ pritisak na nacionalnosti izvršen je na temelju zakona: Zakon o nacionalnosti (XLIV. zak. čl. iz 1868.), Zakon o manjinskom “*huškanju*” (171. i 172. § V. zak. čl. iz 1878.), Zakon o pučkim školama (XVIII. zak. čl. iz 1879.), Zakon o srednjim školama (1. stav XXX. zak. čl. iz 1883.), Zakon o zabavištima (4. stav 8. §-a 2 glave XV. zak. čl. iz 1891.), Zakon o antidržavnim postupcima (15 i 6 stav 13. §-a XXIV. zak. čl. iz 1903.), Lex Apponyi (XXVII. zak. čl. iz 1907.).

²² Pál Petri, *A Juliaán-egyészlet története (Historija Julijanskog društva)*, Budapest, 1937.

prirode, čiji je sadržaj potjecao od političkog Kossuthova protivnika, “*najvećeg Mađara*” Istvána Széchenyija, a koji je shvatio od kolike bi bilo koristi po Ugarsku, kada bi kao bogata proizvodna zemlja izbila na more, stoga je smislio uzrečicu: “*Tengerre Magyar!*” (“*Na more. Mađari!*”).²³ Kossuthova misao državno-političkog obilježja popunjavala se gospodarsko-političkim osnovama Széchenyija i sazrila u misao o velikom državnom, naonalnom i ekonomski jedinstvenom području od Karpata do Jadrana. Za ostvarenje tog ideala trebalo je ukinuti hrvatsku autonomiju i pomađariti Hrvate, pa je npr. smisao članka 5. Kossuthove zakonske osnove o službenom jeziku, bio da treba osnovati “*ugarsko primorje*” i na njemu potisnut u pozadinu Hrvate suradnjom Mađara i Talijana.

Ideolog Stephan Horvát, čuvar Széchenyijeve državne knjižnice u mađarskom narodnom muzeju u Pešti, napisao je kratki povijesno-polemički spis pod naslovom: “*Über Kroatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Koonigreiches Ungarn wirklichen Teil.*”²⁴ (“*O Hrvatskoj kao osvajanjem stečenoj ugarskoj pokrajini i pravom dijelu kraljevine Ugarske*”), a na temelju mađarskih kronika koje su bile vezane i za Hrvatsku, u kojem je izjednačavao “*subjugare*” (= podjarmiti) s izrazima “*partes subjectae*” ili “*adnexae*” i želio izvesti dokaz, kako je Ugarska stekla hrvatske zemlje na maču (“*iure gladii*”) i da Hrvatska zbog toga nema prema Ugarskoj nikakvih političkih prava. Sve je to trebalo poslužiti kao opravdanje za ukidanje autonomije Hrvatske.

Mađarski politički ideolozi mogli su 1867. dovesti u pitanje čitavu nagodbu s Austrijom, da su tada htjeli silom ostvariti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, no zadovoljili su se polovičnim rješenjem prema kojem hrvatske zemlje pripadaju Ugarskoj *de iure*, a Austriji *de facto*.²⁵

“*Uvjerljivo*” je bilo mađarsko djelo povjesničara Pestyja “*Die Entstehung Kroatiens*”,²⁶ o tome što se misli o Hrvatima kao narodu i njezinoj budućoj sudbini: “*Hrvati su malen narod, kome nedostaju gotovo svi preduvjeti za državni opstanak*”. Deákov “*Bijeli list*”²⁷ je nastavljao u istom tonu: “*Hrvatska i Slavonija nisu uopće nikada sve do najnovijeg vremena bile hrvatske nego su izvorna tekovina Ugarske, tzv. “ugarsko prekodravsko područje”, koje se tek uvođenjem sekundogeniture i separatističkih nastojanja “mladih kraljeva” odijelilo od Ugarske*”.²⁸

²³ D. Rauter, *Geschichte Oesterreichs von 1848. bis 1890. Skizze mit besonderer Berücksichtigung der Verfassungsentwicklung*, M. Pereles, Wien, 1890., str. 8.

M. Gross, *Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe*, Historijski zbornik, XXXVIII., Zagreb 1985.

J. Šidak, D. Šepić, I. Karaman, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968.

²⁴ Stephan pl. Horvat, *Über Kroatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Koonigreiches Ungarn wirklichen Teil*, (Karl Franz Köhler), Leipzig, 1844., str. 108.

M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.

²⁵ E. Bernatzik, *Die Oesterreichischen Verfassungsgesetze*, II. izd., Wien, 1911., str. 716.

J. Šidak, D. Šepić, I. Karaman, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968.

²⁶ Friedrich Pesty, *Die Entstehung Kroatiens*, (otisak i u “*Ungarische Revue*”, 1882.), Budapest, 1882., str. 86.

²⁷ Isti, str. 26.

²⁸ Isti, str. 18.

Na te navode, koji su bili pravi znanstveni navještaj rata, odgovorio je hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić studijom: “*Da li je nekadašnja Slavonija bila izvorno hrvatskom ili mađarskom zemljom.*”²⁹

Dakle, tzv. “*pokvareni smisao dualizma*” sastojao se iz dviju komponenata, iz austrijske, t. zv. Thugutove misli, u kojoj je sadržano nastojanje da Austrija zadrži Dalmaciju, a koja se sastojala iz formalnog državopravnog i iz gospodarsko-političkog dijela, npr. prometne izoliranosti.³⁰ Mađarska komponenta sastojala se iz toga, što se misao vodilja nagodbe, Deákova misao, koja u hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. ionako nije došla do izražaja, postupno se do Prvog svjetskog rata uzdignula Kossuthova “*velikomađarska*” misao, sasvim oprečna Deákovoj. S druge strane i srpski ideolozi imali su slične zamisli, pa je Jovan Cvijić zagovarao s rješenje nasilnim putem: “*Aneksija Bosne i Hercegovine i srbski problem?*”, posebno u odlomku: “*Srpski problem mora se rešiti silom. Obe srpske države moraju se najintenzivnije pripremiti vojnički i kulturno, podignuti nacionalnu energiju u zavojevanom delu srpskog naroda i iskoristiti sledeću povoljnu priliku, da rasprave srpsko pitanje s Austro-Ugarskom.*”³¹

Proces tranzicije s rastućim prirodnim prirastom, poklopio se s usporavanim začecima kapitalističkog razvoja, koji su diktirali i svojim interesima podvrgavali stranci, uvjetujući tako i izuzetno nepovoljnu političku situaciju, posebno u Vojnoj Krajini,³² pa je razdoblje migracijskog salda od 1880. do 1914. bilo izuzetno burno, puno političko-ekonomskih previranja i tranzicijskih procesa.³³ U istom razdoblju jak pečat daje mađarski, njemački, talijanski i srpski nacionalizam, zapljusnut plimnim valovima emigracije iz Hrvatske, koji počinje bujati od 1880. nadalje.³⁴ Neprekinuta rijeka hrvatskog iseljeničtva tekla je prema Americi, dok još “*Obećana zemlja*” nije uvela ograničenje za doseljavanje stranaca.³⁵

Predstavnici mađarske, austrijske i talijanske, ali i srpske ekspanzionističke politike probudili su staru raspravu krajem 19. stoljeća o pitanju Slavonije, ali i Dalmacije i Rijeke, kada je Frigyes Pesty u seriji svojih članaka (1880.) i knjigom “*Sto političkih pisama o Hrvatskoj*” (1885.) napao vlasničko pravo Hrvatske i osporavao hrvatsku autonomiju u razdoblju dualizma. Pesty je nacionalistički zaključio kako Rijeka i Slavonija po historijskom pravu pripadaju

²⁹ Da li je nekadašnja Slavonija bila izvorno hrvatskom ili mađarskom zemljom, *Vienac*, br. 35., 36., 37., Zagreb, 1882.

³⁰ M. Valentić, *Karakteristike prometne politike Austrije i Ugarske prema Hrvatskoj poslije nagodbe 1867. godine*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, br. V., Zagreb, 1978., str. 197.-210.

³¹ Jovan Cvijić, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srbski problem*, Beograd, 1908., str. 64.

³² F. Moačanin: “*Društveni razvoj u Vojnoj krajini*”, u knjizi *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, izdanje Liber, Zagreb, 1981., str. 99.

³³ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb, 1987., str. 186.-189. Božena Vranješ-Soljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1991.

³⁴ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1905.*, br. I., Zagreb, 1913., str. 45.

I. Čizmić, *O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880.-1914.*, Historijski zbornik, XXVII.-XXVIII., Zagreb, 1974.-1975., str. 27.-47.

(*Iseljništvo naroda i narodnosti Jusuviije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zbornik, Zagreb, 1978.)

³⁵ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije za 1905.*, str. 200. i 1910., str. 244.

Ugarskoj te da su Slavoniju svome žezlu podvrgli kraljevi László i Kálmán i upravu nad “*novim pokrajinama*” predali u ruke “*visokim činovnicima*.”³⁶

Uglavno su to bila i nastojanja vlade Lajosa Batthyányja u “*konceptiji prodora [...] velikomađarske konceptije*” u kojem će “*realizirati mađarsku supremaciju od Karpata do Jadrana*”.³⁷

Uz tzv. “*akcije mađarskog, njemačkog i talijanskog imperijalizma*” i migracije relativno velikih masa Neslavena,³⁸ tragična je za Hrvatsku i dvostruka podređenost zemlje (Ugarskoj i Austriji), političko-privredno ugnjetavanje koje je iz toga proizlazilo (željeznička politika, zanemarivanje kreditno-bankovnog sustava, mađarizatorska financijska politika i td.), teritorijalna rascjepkanost, kao i nerazvijenost nacionalnog tržišta, zaustavljalo je kapitalistički razvitak Hrvatske što je dovelo do teške strukturalne krize u privrednom i društvenom životu zemlje.³⁹

Nova pojava, koja je hrvatske političke prvake uznemiravala, bijaše mađarizacija provedena preko Kraljevske ugarske državne željeznice čiji su službenici trebali komunicirati mađarskim jezikom. Željeznička uprava i novoosnovana organizacija Julijan gradila je posvuda škole u kojima se podučavalo isključivo mađarski, a mađarsko školsko društvo gradilo je julijanske mađarske škole posvuda, gdje se stvorila mala mađarska naseobina, što je zaoštravalo međunacionalnu krizu.⁴⁰

Ugarski zakon o nacionalnostima iz 1868. trebao je osigurati slobodni razvitak “*jezične nacije*” svakom građaninu Ugarske, ali je mađarska elita i nadalje poistovjećivala državu s nacijom, izuzevši “*Hrvatsku*”, koju je tretirala kao posebnu političku naciju. Dosljedno provedene mjere mađarizacije u politici, upravi i školstvu od 1870-ih godina dale su naslutiti osim definicije nacije i određenu psihološku i zakonsku pozadinu kojom su se provodile ideje školstva u Hrvatskoj. Ideje su od druge polovice 19. stoljeća mogle započeti svoju realizaciju, posebno za vrijeme Khuenova banovanja, koji je 1888. zakonom o pučkim školama, omogućio osnivanje mađarskih pučkih škola u Hrvatskoj, a 1894. je uveo mađarski jezik kao relativno-obligatni u realne gimnazije. Mađarski se jezik sve više uvodio u zajedničke urede, osobito u željeznički

³⁶ Frigyes Pesty, *Száz politikai és történeti levél Horvátországrol (Sto historijskih i političkih pisama o Hrvatskoj)*, Budapest, 1885.

Josip Gujaš, “*Nacionalna obrana*” Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. stoljeća u okviru “*Slavonske akcije*”, Historijski zbornik, br. XXIII.-XXIV., Zagreb, 1970.-1971., str. 46.-95.

³⁷ István Hajnal, *A Batthyány-kormány külpolitikája (Vanjska politika Batthyányjeve vlade)*, I., Budapest, 1957., str. 19.

³⁸ László Katus, *A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb problémái az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein, (Glavni problemi kapitalističkog razvitka poljoprivrede u južnoslavenskim zemljama Monarhije) Történeti szemle*, 1959., str. 358.

Josip Gujaš, “*Nacionalna obrana*” Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. stoljeća u okviru “*Slavonske akcije*”, Historijski zbornik, br. XXIII.-XXIV., Zagreb, 1970.-1971., str. 46.-95.

³⁹ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.-1860.)*, Zagreb, 1951., i *Industrijska revolucija u Hrvatskoj*, HZ., I., Zagreb, 1948., str. 67.-102.

⁴⁰ B. Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825.-1863.*, Institut za hrvatsku povijest, Izvori za hrvatsku povijest, 4., I., 715; 5., II., 446., Zagreb, 1975.

B. Stulli, *Prometni problemi Hrvatske od početka 18. stoljeća do 1918. godine, (međunarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci, 1977.)*, Maribor, 1979., str. 87.-118.

saobraćaj,⁴¹ a društveni oslonac “*mađarona*” bili su dobrostojeći plemići zemljoposjednici, državni i vlastelinski činovnici i seosko plemstvo.⁴² Pod “*narodnim*” prema Wolfgangu Kessleru i Nikši Stančiću podrazumjevalo se “*jezično ponarodnjenje*” dijelova gradskog kulturnog i društvenog života.

Potpuno je nova konstelacija u južnoslavenskom pitanju nastala u razgovorima između hrvatskih i srpskih političara 1903. u Dubrovniku, tzv. politikom “*novog kursa*”, koja je 1905. dovela do Riječke i Zadarske rezolucije, zahtijevima o jednakopravnosti hrvatskog i srpskog naroda, ujedinjenjem hrvatskih zemalja i uvođenjem ustavnih sloboda u Hrvatskoj, zajedničkom borbom protiv Ugarske i Austrije za potpunu državnu neovisnost od Kraljevine Ugarske i njemačkog *Drang nach Osten-a*.⁴³ Kao nositeljica tog “*novog kursa*” u Hrvatskoj i Slavoniji etablirala se 1905. Hrvatsko-srpska koalicija, u društvenom smislu pakt između hrvatskog i srpskog građanstva.⁴⁴

Padom Koalicije i zaključenjem nove austro-ugarske financijalne nagodbe 1907. našli su se zastupnici hrvatsko-srpske suradnje nasuprot dualističke politike koja je bila aktivna u vanjskoj politici, a manifestirala se u zaključku zajedničkog ministarskog vijeća od (1. XII.) 1907. o aneksiji Bosne i Hercegovine i uvođenju apsolutističkog režima u Hrvatsku instaliranjem bana Raucha u siječnju 1908. godine.⁴⁵ Sve je završilo, onda kada je iskra u bure baruta bačena 1914.⁴⁶ i katastrofa bijaše tu, a što je ona pogodila u prvom redu najviše južne Slavene, i Hrvate i Srbe, nije mogla mnogo utješiti ostali svijet.

Kako se putem škole naprimjer mađarizacija u Hrvatskoj najčešće provodila, jednako su tome doprinosili i ugarski, ali i hrvatski školski zakoni.

U razvoju škola u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća, posebno bijahu važni školski zakoni iz 1874. i 1888. te njihove dopune i izmjene, na temelju kojih su osnovane, organizirane i djelovale škole. Na temelju Školskog zakona iz 1888., propisano je kojim se mjestima može organizirati škola, u mjestima gdje ima više od 40 djece sposobne za školu, trebaju se i moraju

⁴¹ Josip Gujaš, “*Nacionalna obrana*” Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX. i XX. stoljeća u okviru “*Slavonske akcije*”, Historijski zbornik, XXIII-XXIV., Zagreb, 1970.-1971.

⁴² Gy. Miskolczy, *A horvát kérdés története és irományat a rendi állam korában (Die kroatische Frage, ihre Geschichte und die Akten aus der Zeit des Ständestaates)*, sv. 2., Budapest, 1928., od str. 27.

⁴³ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka*, Beograd, 1958.

K. Milutinović, *Hrvatsko-srpska koalicija*, Istorija srpskog naroda, V-2., Beograd, 1983., str. 25.-62.

⁴⁴ F. Zwitter - J. Šidak - V. Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Nacionalni problemi u Habsburškoj monarhiji)*, Beograd, 1960.

V. Krešić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860.-1873.*, Beograd, 1983.

⁴⁵ Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835.-1918.*, Naprijed, Zagreb, 1999. i *Die Kroaten: u Die Habsburgermonarchie 1848.-1918.*, III/1., *Die Völker des Reiches*, Wien, 1980., str. 270.

⁴⁶ J. Šidak, D. Šepić, I. Karaman, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968.

osnovati škole jer je za sve njih škola obvezna.⁴⁷ Po dobijanju odobrenja "naukovne osnove" bi se izložile po razrednim sobama,⁴⁸ a u pučkoj školi učitelj je mora biti one vjere, kojoj su pripadali učenici škole, a u konfesionalno mješovitim školama jedini je učitelj morao biti one vjere kojoj je pripadala većina učenika. Ako postoje dva učitelja, onda bi onaj drugi morao biti one vjere kojih je preko 25 % učenika škole, što se trebaju "uzdržavati" općine.⁴⁹

Vrlo je interesantno kako *Školski zakon* (nadopuna *Školskog zakona*, 1898.) nije dozvoljavao srodstvo učitelja iste škole, kao ni učitelja s ravnateljem škole, koja se može objasniti izbjegavanjem zloupotrebe vlasti i položaja,⁵⁰ jer su se na teret države školovali budući učitelji.⁵¹

⁴⁷ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 143.

U svakom mjestu, gdje ima barem 40 djece školu polaziti obvezane, mora se osnovati opća pučka škola. No zemaljska vlada može od toga pravila dozvoliti iznimku u onim mjestima, gdje je inim načinom dovoljno skrbljeno za pučku školu (član 96-103.).

Član 24.

Mjesto, koje ili ne ima 40 sposobnjaka ili ne može napose uzdržavati škole, mora se združiti s drugim mjestima ter zajedno s njima imati pučku školu. Udružena mjesta neka po mogućnosti ne budu više od 4 kilometra udaljena od svoje škole.

⁴⁸ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 242.-243.

Naredba kraljevske zemaljske vlade, odjela za bogoštovje i nastavu, od 15. srpnja 1889., br. 6.798, kojom se izdaje školski nastavni red (Službeni glasnik 1889., str. 175.)

O nastavnim ciljevima

Član 69. Koji se učevidni predmeti imaju naučavati u općim pučkim školama, ustanovljuje član 50. školskog zakona; što pak iz svakog od tih predmeta dolazi na pojedine razrede, to opredjeljuju naukovne osnove. Za obuku o vjeri izdat će se po ustanovi član 207. školskog zakona naukovne osnove sporazum dotične oblasti duhovne.

Član 70. Odredbe duhovne oblasti koji glede duhovne nastave u vjeri, toli i glede izvršivanja nabožnih dužnosti priopćivat će zemaljska vlada putem županijskih oblasti učiteljstva pojedinih škola za ravanje i održavanje.

Pri izvršivanju nabožnih dužnosti dužni su uz vjeroučitelje i svjetski učitelji školsku mladež nadzirati. Član 71. Druge, osim propisanih, učevidne predmete u pučke škole uvadati nije dopušteno. Zaželi li ipak koja općina, da se i koji drugi predmet prema dokazanoj mjesnoj potrebi u školi nauča, mora općinski školski odbor propisanim putem potražiti za to posebnu dozvolu u zemaljske vlade.

Član 72. Pojedine učevidne predmete nije u pučkoj školi slobodno naučavati samostalno; svi bo propisani predmeti moraju jedan drugoga popunjavati, i s toga u međusobnu odnošaju i savezu stojati. Način predavanja (metoda) za pojedine predmete ne propisuju se; no nadzorni organi imaju na to paziti, da se s metodama ne eksperimentuje, nego da se učitelji drže znanošću i praksom priznatih te u županijskim učiteljskim skupštinama prihvaćenih metoda.

Član 73. Red nauka za svaku pojedinu školu sastavlja učitelj, ako je sam, inače pak učiteljski zbor u svojoj sjednici, te ga podnose na odobrenje županijskoj oblasti. Odobreni red nauka i prijepis propisane naukovne osnove za dotični razred ima se u razrednim sobama izložiti.

⁴⁹ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 125.-126.

član 20.

U pučkoj školi učitelj mora biti one vjere, kojoj pripada mladež školu polazeća.

U konfesionalno mješovitim školama učitelj, ako je jedan, mora biti one vjere, kojoj pripada većina učenika; nastane li pak potreba, da se namjeste dva ili više učitelja (član 18.), tada se ima obzir uzeti i na one manjine, kojih vjeroispovjesti pripada bar četvrti dio ukupnoga stanovništva dotičnu školu uzdržavajuće općine.

⁵⁰ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1903., str. 138.-139.

Otpiskralj. Zem. Vlade, odjela za bogoštovje i nastavu, od 1. siječnja 1898., br. 19.891., kojim se odlučuje, da između učitelja i ravnajućega jedne te iste škole ne smije biti srodstva ... ne smije biti srodstva između predstojnika ureda i potčinjenih urednika ni u lozi uzlaznoj ni u silaznoj, a tako ni u pobočnoj ukupno do ujaka i strica i do nečaka

⁵¹ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 387.

Uz ostale predmete, naprimjer u Učiteljskoj školi se učilo po članku 19. Školskog zakona (str. 418.) “*Povjest i domaći ustav*” i to “*Pregledno poznavanje najglavnijih osobito kulturnih događaja opće povjesti, povjest austrijsko-ugarske monarhije, pitanje poznavanje povjesti naroda hrvatskoga i srpskoga, te Ustav (kraljevine Hrvatske i Slavonije) i važniji sadržaja ustava austro-ugarske monarhije.*”,⁵² ali kontrakcija ili “*preskakivanje*” pojedinih razreda nije bilo moguće.⁵³

Više pučke škole su trajale četiri godine i bile nastavak četiri godine završene niže pučke škole, a postojale su više pučke škole gospodarskog, obrtničkog i trgovačkog smjera. Učilo se nekoliko predmeta, kao Hrvatski ili srpski jezik (2 sata na tjedno), Njemački jezik (3 sata tjedno), u Primorju i Talijanski jezik (3

O učiteljskoj školi

U učiteljskim se školama učenici i učenice teoretički i praktički obrazuju za učiteljsku službu u pučkim školama.

Učiteljskim je školama (Naredbom kr. zem. vlade, odjela za bogoštovje i nastavu, od 17. srpnja 1889., br. 8.345.) dana zadaća naznačena školskim zakonom od 31. listopada 1888. o uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kralj. Hrvatskoj i Slavoniji (član 1. i 69. školskog zakona).

⁵² Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 401.-402.

Član 70.

Zemlja uzdržava o svojem trošku potrebiti broj muških i ženskih učiteljskih škola.

Dotacije privatnih osoba imaju u istu svrhu i nadalje ostati kod dotičnih učiteljskih škola.

1. Naredba kr. zem. vlade, odjela za bogoštovje i nastavu, od 17. srpnja 1889., broj 8.345., kojom se izdaje ustrojni statut za učiteljske škole (Službeni glasnik 1889., str. 267.)

Član 3.

Nastavnim je jezikom na učiteljskim školama jezik hrvatski ili srpski.

Član 72.

Učiteljska škola ima četiri godišta

Član 73.

U mušku (i žensku) se učiteljsku školu primaju samo oni zdravi i neporočni mladići, koji su navršili 15. godina dobe svoje i s uspjehom izučili barem malu gimnaziju ili malu realku ili višu pučku školu...

U učiteljskoj se školi uči Hrvatski i srpski jezik i Njemački jezik... uz ostale predmete... Uz ostale predmete u Učiteljskoj školi se uči po članu 19. (str.418.) “*Povjest i domaći ustav*” Zadaća. Pregledno poznavanje najglavnijih osobito kulturnih događaja opće povjesti, povjest austrijsko-ugarske monarhije, pitanje poznavanje povjesti naroda hrvatskoga i srpskoga. Domaći ustav (Iraljevine Hrvatske i Slavonije) i glavnije tačke ustava austrijsko-ugarske monarhije.

⁵³ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 121.-125.

Član 16.

Niže pučke škole imaju četiri razreda, od kojih četvrti razred za one učenike, koji ne prelaze u više pučke škole ili srednje škole, traje dvije godine. Po okolnostima može se za petu školsku godinu ustrojiti poseban peti razred.

Član 17.

Niže pučke škole mogu imati jednoga od četiri, dotično pet učitelja (član 18.). Svaki učitelj uči u posebnoj sobi.

Član 18.

Ako se na nižoj pučkoj školi s jednim učiteljem tri godine izasebice prijavi preko 80 učenika, onda treba namjestiti i drugu učiteljsku silu; ako li taj broj istim načinom naraste preko 160 dotično preko 240 učenika, onda treba namjestiti još treću i četvrtu učiteljsku silu. Ako se na nižoj pučkoj školi prijavi za koji razred više od 80 učenika, onda treba otvoriti paralelku.

VII. o školskim razdjelima

Član 65.

Učenici se učvršćuju u pojedine razrede po dobi i znanju, što su ga jur stekli.

Po dovršenoj dvanaestoj godini imaju se djevojčice od dječaka, gdje je ikako moguće, odijeliti i u posebnim prostorijama podučavati. Kontrakcija t.j. preskakivanje pojedinih razreda nije dozvoljeno.

sata tjedno), Francuski jezik (kao neobvezni, 5 sati tjedno)... i drugi predmeti..., ali ne i Mađarski jezik.⁵⁴

Isti je *Školski zakon* na temelju članka 44. propisao kako vlasnici tvornica ili većih obrtničkih radionica, koji se u svojem poslu služe djecom moraju istu djecu obvezno slati u školu, a u koje su se podrazumijevale i željezničke škole,⁵⁵ pa je to omogućilo otvaranje interesnih jezičnih (naprimjer mađarskih) škola u Hrvatskoj.

Na pustarama (majurima ili salašima), na kojima je bilo odrasle školske djece za školu, a nije se po *Školskom zakonu* (članak 23.) trebala ili morala osnovati posebna škola. No kako se djeca radi udaljenosti nisu mogli drugdje školovati, prema *Školskom zakonu* (članak 25.) vlasnik je pustare (majura ili salaša) bio dužan brinuti se za obuku djece na pustari po propisima koje je izdala Zemaljska vlada Hrvatske i Slavonije (i Dalmacije). Isto je pogodovalo vlasnicima pustara, jer su mogli otvarati i mađarske julijanske škole, posebno ako su zagovarali Julijansku akciju u Hrvatskoj.

Školski zakon je usvojen još 1874. i nije se mijenjao umnogome ni 1888. te je postao temelj ustroja privatnih pustaraških škola, nerijetko mađarskih julijanskih škola. Škole su bile dozvoljene ako je pustara činila posebnu poreznu općinu ili ako je imala do 40 školskih polaznika, i ne samo da su bile dozvoljene već i obvezne za vlastelina da mora osnovati, organizirati i financirati takvu školu. Mogle su se spajati dvije ili više pustara i tako organizirati zajedničku školu i to ako su pustare bile jedna od druge udaljene preko pol milje (3,79 kilometra),⁵⁶ a što je omogućilo manipulaciju, posebno Julijanske akcije u Hrvatskoj.

⁵⁴ Član 64.

Viša pučka škola traje najviše četiri godine.

Član 65.

U višu pučku školu primaju se samo oni učenici, koji su izučili IV. razred niže pučke škole (član 16.)

Viša pučka škola smjera gospodarskoga; Viša pučka škola smjera obrtničkoga; Viša pučka škola smjera trgovačkoga;

U Višoj pučkoj školi ...

Uči se (str. 365-366.) između ostalih: Hrvatski ili srpski jezik (2 sata na nedjelju), Njemački jezik (3 sata na nedjelju), u Primorju i Talijanski jezik (3 sata na nedjelju), Francuski jezik (kao neobligatni, 5 sati na nedjelju)... i drugi predmeti... (ali ne i Mađarski jezik)

⁵⁵ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 215.-218.

1. Otpis kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, od 19. ožujka 1897. br. 18.578. ex 1896., kojim se rješava pitanje, koje se škole imadn smatrati tvorničkim školama i da vlasnici tvorničkih škola nijesu oprošteni od plaćanja zemaljskog školskog nameta.

"Na podneseni ovamo tamošnjim izvještajem od 12. svibnja 1896., br. 916. utok tvrtke N. N., protiv tamošnjega riješenja od 14. travnja 1896., broj 709. peto plaćanja zaostalog za godinu 1892. i 1893. zemaljskog školskog nameta u ukupnom iznosu od 550 for. 42 novč. otpisuje se upravnom odboru županije u N. slijedeće: Po članu 44. školskoga zakona od 31. listopada 1888. moraju vlasnici tvornica ili većih obrtničkih poduzeća na koliko se za svoj posao služe djecom za polazak škole još obvezanom, takovu djecu, dok ova obveza traje, pošiljati ili u javnu mjesnu školu ili ju pak dati najmanje 12 ura na tjedan obučavati u posebnoj i svom trošku po propisima valjanima za javne škole ustrojenoj tvorničkoj školi. Otud biva jasno, da ta dužnost pada na vlasnike tvornica ili većih obrtničkih poduzeća samo onda, ako su u tvornici ili poduzeću djeca, koja su obvezana na polazak škole, namještena kao radnici."

⁵⁶ Antun Cuvaj, *Školski zakon od 31. listopada 1888.*, Zagreb, 1901., str. 218.-220.

1. Naredba kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, od 10. lipnja 1886. br. 436. ex 1881., kojom se izdaje propis o obuci školskih sposobnjaka na pustarama. (Službeni glasnik 1886. str. 88.)

Na temelju člana 195. zakona od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji nalazi kr. zemaljska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu, izdati slijedeći propis o obuci školskih sposobnjaka na pustarama.

Važno je napomenuti da su se npr. mađarske julijanske škole mogle u Hrvatskoj osnivati, organizirati i djelovati ne samo na temelju važećih ugarskih zakona, već i na temelju *Školskog zakona* Hrvatske koji je dopuštao, pa čak i poticao organiziranje javnih škola, seoskih, pustaraških, majurskih ili salaških škola (npr. mađarske julijanske škole), tvorničkih škola (npr. škole mađarske državne željeznice), konfesionalnih škola (npr. mađarske reformatorske škole), što je otvorilo širok prostor djelovanja mađarske Julijanske akcije, ali i sličnih njemačkih i talijanskih akcija u Hrvatskoj.

Kako je otvaranje novih škola često izazivalo tenzije, ugarski je ministar predsjednik naredio da se one izgrade, otvore i izdržavaju o trošku ministarstva trgovine.⁵⁷ Ministar predsjednik je trebao zatražiti od hrvatskog ministra vjere i nastave, da *“poduzme”* potrebne mjere kako *“od hrvatske vlade ne bi bilo poželjno isposlovati koncesiju, jer bi ona na taj način osigurala da mađarska djeca koja su završila željezničke škole traže daljnje usavršavanje u hrvatskim*

Propis, kojim se određuje obuka školskih sposobnjaka na pustarama:

Član 1. Ako koja pustara sačinjava sama za sebe posebnu preznu općinu, ter ako broji do 40 školskih sposobnjaka, ima se na njoj o trošku dotičnoga vlasnika pustare podići prema zahtjevu člana 24. školskog zakona posebna pučka škola.

Član 2. Dozvoljava se, da se vlasnici pustara međusobnim dogovorom za obuku školskih sposobnjaka na svojim pustarama u skrajnom slučaju mogu poslužiti ambulantsnim učiteljima.

Član 6. U ovom posljednjem slučaju, kojemu samo onda može mjesta biti, ako su pustare preko pol milje (3,79 kilometra) jedna od druge udaljene, rnoći će se poraba ambulantsnih učitelja dozvoliti pod daljim uvjetom, da se najviše za tri grupe pustara uzme po jedan učitelj, kojemu će moguće biti, na svakom mjestu svake pol godine po dva mjeseca, dakle u godini po četiri mjeseca, obuku podjeljivati. Pod grupom razumijeva se više manjih pustara na okupu ležećih, iz kojih se školski sposobnjaci na zgodnu mjestu obuke radi skupljati mogu.

U ovom slučaju moći će se obuka podjeljivati i nedjeljom i blagdanom prije i poslije službe božje.

Član 3. Oblize pustare mogu se sjediniti ter zajednički ustrojiti opću pučku školu.

Član 4. Nije li moguće bud radi udaljenosti pustara od opstojećih općih pučkih škola, bud radi razdaljenosti međusobne zadovoljiti ustanovama gore pod člankom 2. i 3. naznačenim, tad su vlasnici pustara obvezani, da postave na svakoj pustari stalne privatne učitelje.

Član 5. Dozvoljava se, da se vlasnici pustara međusobnim dogovorom za obuku školskih sposobnjaka na svojim pustarama u skrajnom slučaju mogu poslužiti ambulantsnim učiteljima.

Član 6. U ovom posljednjem slučaju, kojemu samo onda može mjesta biti, ako su pustare preko pol milje (3,79 kilometra) jedna od druge udaljene, rnoći će se poraba ambulantsnih učitelja dozvoliti pod daljim uvjetom, da se najviše za tri grupe pustara uzme po jedan učitelj, kojemu će moguće biti, na svakom mjestu svake pol godine po dva mjeseca, dakle u godini po četiri mjeseca, obuku podjeljivati. Pod grupom razumijeva se više manjih pustara na okupu ležećih, iz kojih se školski sposobnjaci na zgodnu mjestu obuke radi skupljati mogu.

U ovom slučaju moći će se obuka podjeljivati i nedjeljom i blagdanom prije i poslije službe božje.

Član 7. Kako se za koju pustaru kojimgod od gore naznačenih načina ustroji posebna školska obuka, prestaje dužnost vlasnika pustara doprinositi za uzdržavanje općih pučkih škola.

Član 8. Obuka u slučaju pod članom 6. ovoga propisa navedenom ima se stegnuti na mjere najnuždnijega znanja: dočim se za obuku u vjeri imaju dotični dušobrižnici skrbiti načinom, kojim se bude vidio najzgodnijim.

Ustanova treće alineje člana 188. školskoga zakona proteže se i na ovu vrstu škola.

Član 9. Ovaj propis proteže se i na obuku školskih sposobnjaka i u manastirskim prnjavorima.

Član 10. Sve škole na temelju ovoga propisa podignute pripadaju pod nadzor školskih oblasti ovih kraljevina ter će stoga i o njima kr. nadzorništvu za pučke škole imati voditi evidenciju i podnašati godišnja izvješća.

⁵⁷ Magyar orszagos leveltar Budapest (Mađarski državni arhiv, dalje: MOL,) ME (fond: ministra predsjednika) - 904/1904. -XVII.

školama, a to bi se protivilo suštinskom cilju julijanske akcije”, pa su 1904. škole mađarskih državnih željeznica dobile u Ugarskoj pravo javnosti.

Ban (*Teodor Pejačević*) je pismom zatražio da se odluke provedu i u Hrvatskoj jer je morao na Tiszin zahtijev (1905.), uputiti okružnicu županijskim vlastima i gradskim savjetima u vezi sa stanjem i pravima mađarskih škola u kojima se željelo osigurati istim školama “*elan i siguran razvitak*”,⁵⁸ te se trebao i za mađarske škole točno odrediti područje školskih općina, koja bi obuhvaćala onaj kraj iz kojega su djeca obavezna pohađati školu dotične općine (§ 26., odnosno § 3. hrvatskog školskog zakona). Hrvatski jezik je u svim školama bio obavezan predmet, a ukoliko škola nije raspolagala odgovarajućim stručnjakom, trebalo se za predavanje hrvatskog jezika zamoliti učitelj osnovne škole (članak § 8. hrvatskog školskog zakona).

Izglasavanjem novog *Školskog zakona* 1874., tražio se novi pravopis i nove knjige, stoga su tiskane nove knjige⁵⁹ i nova učila.⁶⁰

U Vojnoj Krajini (Granici) pod banom Khuenom Héderváryjem uvela se 1886. jedinstvena uprava, a još od 1879. u četiri niža razreda općih pučkih škola i građanskih škola učili su se predmeti: vjeronauk, hrvatski jezik, njemački jezik, stvarna obuka na temelju čitanke (zemljopis, povijest, prirodne znanosti), računstvo, geometrijsko oblikoslovlje i risanje, pisanje, gospodarstvo, pjevanje, gimnastika i žensko ručno djelo. Kako se Vojna Krajina (Granica) (15. srpnja) 1881. spojila s Hrvatskom i Slavonijom, izglasan je (5. veljače) 1886. *Zakon o ustrojstvu županija i uređenju uprave u županijama i kotarima*. Prema tome zakonu bivša Vojna Krajina razdijeljena je na osam županija i donesen je zakon za nadzor srednjih i pučkih škola te je u njemu odlučeno: da se nadzornici imenuju na prijedlog bana, da se za nadzornike postavljaju ljudi koji su već radili ovakav posao, odnosno oni koji pedagoško-didaktičko djelovali i td.

⁵⁸ Prema toj okružnici, u prvoj polovini 1905. radilo je u Hrvatskoj i Slavoniji, pod okriljem MÁV-direkcije, 11 škola: 1. u Kamerál-Moravicama (pod br. 6490., dozvoljena 1890.), a na temelju § 4. odnosno 164. § hrvatskog školskog zakona iz 1888.); 2. u Brodu na Savi (br. 8158., 1894.); 3. u Našicama (br. 12894., 1904.); 4. Novom Dalju (br. 17894., 1904.); 5. u Vinkovcima (br. 16945., 1894.); 6. u Mitrovici (br. 12894., 1904.); 7. u Indiji (br. 1487., 1904.); 8. u Rumi (br. 12894., 1904.); 9. u Zagrebu (br. 12466., 1896.); 10. u Osijeku (br. 11771., 1897.); 11. u Zemunu (br. 16945., 1894.). Prema općim odredbama okružnice nastavni planovi svih mađarskih privatnih škola propisani su banskim pismom br. 3375. (predsj. od 19. rujna 1904. Nastavni plan je sadržavao toliko gradiva koliko se predavalo i u školama s pravom javnosti (§ 50. školskog zakona). Svaka školska općina morala je imati školski odbor, pa je tako trebalo i za mađarske škole osnovati školske odbore (§ 174. školskog zakona).

⁵⁹ tiskana je 1878. zagrebačka “*Početnica*” Ljudevita Modeca (prvo su se učila pisati i čitati pisana slova pa tiskana), a uz ovu knjigu izašao je i “*Bukvar*”. Iste godine tiskan je i “*Katekizam za 2. razred*”. Drugu čitanku 1878. izradio je Fabković, a treću (1879.) i četvrtu (1880.) izradio je poseban odbor. Sve čitanke imale su i dodatak koje je također izradio Fabković. Močnikove računice ostale su u uporabi sve do 1891. godine.

⁶⁰ učila Franje Klaića “*Ruska računska kretaljka*”, Matkovića “*Telurij s hrvatskim tekstom*”, Hermanna “*Slike za zornu obuku*”, Paulinija “*Zemljovid Hrvatske i Slavonije*” (Zagreb, 1875.), Matkovića “*Zemljovid Europe s hrvatskim tekstom*” (1877.), Beckera “*Zemljovid austro-ugarske države*”, Posilovića “*Uzorci za kačkanje, izšivanje, mrežkanje i vezenje*” (Zagreb, 1877.), a F. S. Kuhač je izdao 1885. knjigu “*Pjevanka. Sto dječjih pjesama za jednogrlo s napjevi, tekstom i metodičkim postupkom*”, kojom je poboljšana obuka pjevanja, a pošto je zakon iz 1874. uveo gimnastiku kao obligatan predmet, održavani su tečajevi za učitelje koje je vodio F. Hochmann.

Rasprava o budućem školskom zakonu Hrvatske trajala je sve do 1888., kada je (31. listopada) 1888. kralj Franjo Josip I. potvrdio "*Zakon o uređenju pučke nastave i obrzovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*",⁶¹ u kojem su između ostalih bile odluke: da postoje niže i više pučke škole, s nižim pučkim školama su spojene opetovnice, da postoje i javne i privatne pučke škole, nastavni jezik u pučkim školama je hrvatski ili srpski (ovisi o narodu čija se djeca obrazuju u toj školi), u pučkim školama ne plaća se primarina ni školarina, školski sadržaji i školske knjige propisuje zemaljska vlada, a vjeronaučne knjige i sadržaju propisuje crkvena oblast.

Više pučke škole pohađala su djeca koja su završila nižu pučku školu, a nisu prelazila na viša učilišta (postojala su tri smjera viših pučkih škola: obrt, trgovina i gospodarstvo), dok je nastava trajala četiri godine.

Zbog provođenja tzv. mađarizacije u Hrvatskoj, često su za banovanja Khuen Héderváryja izbijali nemiri (1895. paljenje mađarske zastave za otvaranje zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, demonstracije pred željezničkim kolodvorom...) te su bili česti prigovori na školske zakone i otvaranje škola na jeziku narodnosti, ali bilo je i onih koji su branili postojanje bilo kakvih škola za opismenjavanje djece. Tako su 1899. braća Radić počela izdavati list "*Dom – list hrvatskog seljaka za razgovor i nauk*", gdje je (1. srpnja) 1900. u broju 13. napisan članak "*Kakovih ima škola*" koji je prokomentirao tadašnje škole: "*Škola – to vam je bar jedna rieč, za koju znade svaki čitalac. "Doma", što je to, jer nema čitaoca, koji ne bi znao, što je škola: bez škole ne bi bio čitalac, ne bi znao čitati. Bogme, to baš nije mudar razgovor... I naš je "Dom" počeo sam mrčiti papir, kad nam eto pripovieda, što zna svako dijete. kao da se je tko naučio čitati u šumi... Ali za danas ću vam samo to kazati: Što je više tih pučkih škola, rekao bi čovjek, da je više – niabecedaša, t. j. onih, koji ne znaju pravo čitati. Ja barem znadem, da oni ljudi koji su išli u školu prije 30 – 40 godina, - ovi ljudi više čitaju i bolje čitaju, nego mladići, koji su svršili školu prije 10–15 godina. ..."*⁶² Osim braće Radić, na razvoj školstva posredno je utjecala i politika "*novog kursa*", zatim Riječka i Zadarska rezolucija. No, i dalje se provodila tzv. mađarizacija i to tako što se željezničarskom pragmatikom mađarski jezik neizravno uveo kao službeni jezik,⁶³ a Mađarska vlada je sve to opravdavala zaštitom mađarske manjine u drugim zemljama.

Slično se događalo i drugdje u hrvatskim zemljama, gdje nije bila na djelu mađarizacija putem obrazovanja, već neka druga "*zaštita nacionalnih manjina putem škola, jezika i obrazovanja*".

⁶¹ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, III.dio, Zagreb, 1910., str. 1060.-1083.

⁶² Antun Radić, *Dom 1900.*, Zagreb, 1942., str. 202.

⁶³ Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2000., str. 301.

Kada je (28. lipnja) 1914. ubijen austro-ugarski prijestolonasljednik Franjo Ferdinand započeo je Prvi svjetski rat, a time i ratno djelovanje škola i obrazovanja u neredovitoj nastavi s čestom prenamjenom zgrada zbog brojnih ranjenika koji su stizali s frontova.

Dakle, do Prvog svjetskog rata školstvo, tj. obrazovanje u Hrvatskoj provodilo se po hrvatskim i drugim školskim zakonima. Iako su postojala brojna djela (nastavni pribor, čitanke...) na hrvatskom jeziku od hrvatskih autora, gdje je često apostrofirani hrvatski jezik u školama, uveden je i novi paralelni sustav školstva, provodeći ne samo idejama “*Julijanske akcije*”, morao je prije ili kasnije nužno doći u sukob bez obzira na svoja “*opravdavanja*” zaštite nacionalne manjine u Hrvatskoj.

LEGAL HISTORICAL CROATIAN-HUNGARIAN RELATIONS FROM DUALISM TO THE FALL OF THE MONARCHY WITH SPECIAL REFERENCE TO QUESTIONS OF EDUCATION

Dualism, created by Austro-Hungarian agreement in 1867 divided the entity of Croatia made up of the then kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, which, with the Croatian Hungarian agreement in 1868, put the Croats in an unequal position compared to the majority ethnic entities of the monarchy. This often manifested itself through the school system and education.

In the development of schools in Croatia at the end of the 19th and beginning of the 20th century, there were particularly important school laws in 1874 and 1888 and their amendments on the basis of which schools were founded, organised and functioned. However those same Croatian laws as well as the Hungarian (or Austrian) school laws in force legalised and encouraged the foundation of schools by nationality which often provoked political tensions. For example, Hungarian Julian schools could in Croatia found and organise public schools, village and farm schools (for example Hungarian Julian schools), factory schools (for example Hungarian government railway schools), denominational schools (for example Hungarian reformatory schools) which opened up a broad expanse of activity of Hungarian Julian operations and also similar German and Italian including Serbian operations in Croatia.

Key words: school system, education, Croatia in the 19th and 20th century, education laws.